

İbnü'l-Hümâm'ın Peygamber Gönderme Konusundaki Görüşleri

EMRULLAH FATİŞ

YRD. DOÇ. DR., KİLİS 7 ARALIK ÜNİVERSİTESİ İLAHİYAT FAKÜLTESİ ÖĞRETİM ÜYESİ
temelislam@gmail.com

ÖZ

Bu makalemizde müteahhirin kelâmcılar döneminde yaşayan Mâturîdî kelâm bilgincilerinden İbnü'l-Hümâm'ın peygamberlik konusundaki görüşleri ele alınmaktadır. Makalede Yüce Allah'ın peygamber göndermesine ihtiyacın olup olmadığı, bayanların peygamber olup olamayacağı, Peygamberlerin sayıları, özellikleri, Hz. Peygamberde görülen mucizevi vasıflar incelenmektedir.

Anahtar sözcükler: İbnü'l-Hümâm, peygamberlik, mucize, peygamberlik koşulları.

IBNU'L-HUMAM'S VIEWS ON SENDING THE PROPHETS

ABSTRACT

In this article İbnü'l-Hümâm's views about the prophethood are investigated. Ibn al-Humam lived in period of müteahhirin theologians. He was the Maturidy theologians. This article includes the following topics:

Whether Almighty God sending needs to send a prophet or not; can a female be prophet?; numbers and characteristics of the prophets; miraculous properties that are seen in Holy Muhammad.

Key words: Ibn al-Humam, prophethood, miracle, conditions of prophecy.

1. GİRİŞ

Gbnü'l-Hümâm Kemâlüddîn Muhammed b. Abdilvâhid b. Abdilhamîd es-Sivâsî el-İskenderî (ö. 861/1457), müteahhirîn dönemi Mâtürîdî kelâm âlimlerindedir. Konumuza mütekaddimîn ve müteahhirîn dönemleri hakkında kısa bilgi vererek girelim.

1.1 Mütekaddimîn Dönemi

Bu devrede kelâm ilminin oluşması söz konusudur. Temel İslâm ilimlerinin genellikle kuruluş dönemi âlimlerine mütekaddimîn denilmiştir. Bu hareketin öncülerinden biri olan İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe'yi (ö.150/767) ve bu konuda kaleme aldığı *el-Fıkhü'l-Ekber* adlı eserini burada zikretmek yerinde olur. Böylece ekoller arasındaki görüş farkları yazıya dökülmeye başlamıştır. Mu'tezilî kelâm ekolünün teşekkül süreci ve Ehl-i sünnet diye adlandırdığımız kelâm ekolünün oluşması da bu döneme rastlamaktadır. Ebü'l-Hasan Eş'arî (ö.324/936) Irak'ın merkezi olan Bağdad'da kendi sistemini kurarken, Ehl-i sünnet'in diğer üstatlarından biri olan Ebû Mansûr Mâtürîdî (ö.333/944), aynı dinî ve fikrî ihtiyaçlar karşısında Türkistan'ın merkezi olan Semerkant'ta Ehl-i sünnet'e önderlik ederek Mâtürîdiyye okulunu kurmuştur. Gerek Eş'arî ve gerekse Mâtürîdî, İslâmiyet'i aklî yöntemlerle savunmaktaydılar, çünkü Mutezile onlara aklî yöntemlerle hücum ediyordu.

Mütekaddimîn döneminin önemli Eş'ari kelâmcıları arasında, Bâkılânî (ö.403/1013), Abdulkâhîr el-Bağdadî (ö.429/1037), Ebu Bekir el-Beyhakî (ö.458/1066), İmamü'l-Haremeyn Ebu'l-Meâlî el-Cüveynî (ö.478/1085) gibi bilginler yer almaktadır.

Mütekaddimîn döneminin önemli Mâtürîdî kelâmcıları arasında ise, Ebu Cafer et-Tahâvî (ö.321/933), Eb'l-Yusr el-Pezdevî (ö.493/1099) gibi bilginleri sayabiliriz.

Bu dönem Mutezile ve Ehl-i sünnet gibi Kelâm ekollerinin düşüncelerinin tam anlamıyla kökleştiği dönemdir. Bu dönemin son temsilcisinin ünlü İslâm bilgini İmamü'l-Haremeyn Cüveynî (ö- 478/1085) olduğu kabul edilir. Mütekaddimîn döneminde Kelâm ilminin öncelikli meselesi Allah'ın zâtı, sıfatları ve fiilleridir.¹

¹ Şerafeddin Gölcük, Süleyman Toprak, *Kelâm*, s. 43-52, Konya 1988; Bekir Topaloğlu, İlyas Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, 3.baskı, İsam yayınları, İstanbul 2013, s. 239-240; Murteza Bedir, "Mütekaddimîn ve Müteahhirîn", *DİA*, İstanbul 2006, XXXII, s. 186-187

1.2 Müteahhirîn (Sonraki Kelâmcılar) Dönemi

Bu dönem Gazzâlî (ö.505/1111) ile başlar. Gazzâlî ve diğer müteahhirîn kelâmcılar döneminde kelâmla felsefe iç içe girmiştir. Bu dönemin önde gelen Eş'arî temsilcileri:

Şehristânî (ö.548/1153), Fahreddin er-Râzî (ö.606/1209), Seyfeddîn Âmidî (ö.631/1233), Sadettin et-Taftâzânî (ö.792/1390), Kâdî Beyzâvî (ö.691/1292), Adududdîn İcî (ö.756/1355), Seyyid Şerif Cürcanî (ö.816/1413), Celâleddin Devvânî (ö.908/1502) gibi âlimlerdir.

Bu dönemin önde gelen Mâturîdî temsilcileri ise, Ebü'l-Muîn Nesefî (ö.508/1114), Nûreddin Sâbûnî (ö.580/1184), İbnü'l-Hümâm (ö.861/1456), Ebü'l-Berekât en-Nesefî (ö.711/1310), Aliyyü'l-Kârî (ö.1014/1605), Kemâleddin el-Beyâdî (ö.1097/1686) gibi bilginlerdir.

Ayrıca bu dönemde temel İslâm inançları (mesâil ve makâsîd) ve bu inançların dayandığı deliller (mebâdi ve vesâil) belirlenmiştir.²

Müteahhirîn dönemi kelâm bilginlerinden İbnü'l-Hümâm'ın *Müsâyere fi Akâidi'l-Münciye fi'l-Âhire* isimli eserindeki "peygamber gönderme" bahsi üzerinde inceleme ve değerlendirme yaparak onun bu alandaki düşüncelerini ilim dünyasına tanıtmanın bazı farklı peygamber algılarına çözüm getirmesi açısından faydalı olacağını düşünüyorum. İbnü'l-Hümâm, Gazzâlî'nin akaid hakkındaki er-Risâletü'l-Kudsiyye'sini bu dönemdeki geleneklere uygun olarak şerh etmeye başlamış fakat onun ilmi düzeyi eserini şerh eseri olmaktan çıkarmış, müstakil eser formatına yükseltmiştir. O, bu esere *Müsâyere fi Akâidi'l-Münciye fi'l-Âhire* adını vermiştir. Müsayer'e'nin birçok haşiye ve şerhleri vardır.³

İbnü'l-Hümâm'ın günümüze kadar irili ufaklı birçok eseri ulaşmış⁴ olup bunlardan kelâma dair *Müsayeresi*,⁵ fıkıh usulüne dair *Tahrir*'i⁶ dışındaki diğer eserleri ya şerh ya da küçük risaleler halindeki eserlerdir. Şerh tipi

² Şerafeddin Gölçük, Süleyman Toprak, *Kelâm*, s. 43-52, Konya 1988; Bekir Topaloğlu, İlyas Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, 3.baskı, İsam yayınları, İstanbul 2013, s. 239-240, 207, 213; Murteza Bedir, "Mütekaddimin ve Müteahhirin", *DİA*, İstanbul 2006, XXXII, s. 186-187.

³ Leknevî, Muhammed, *Kitâbu'l-Fevaidi'l-Behiye fi Terâcimi Hanefiyye*, s. 180 Kâhire 1324; Taşköprizâde, Ahmed b. Mustafa, *Mevzuatu'l-Ulûm*, çev. Kemaleddin Mehmed Efendi, c.I, ss. 732-733, İstanbul 1313; Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemü'l-Müellifin*, c.X, s. 264, Şam 1380/1961; Kemal b. Ebi Şerif, *Kitabu'l-Müsâmere*, s. 7-8, İstanbul 1979; M. Sait Yazıcıoğlu, *Mâturîdî Ve Nesefî'ye Göre İnsan Hürriyeti Kavramı*, ss. 42-46, İstanbul 1992.

⁴ Leknevî, a.g.e., s. 180; Taşköprizâde, a.g.e., c.I, ss. 732-733; Ömer Rıza Kehhâle, a.g.e., c.X, s. 264; Taşköprizâde, a.g.e., c.I, ss. 732-733; Brockelmann, *Supp*, Leiden 1938, c.II, s. 92; Brockelman, *GAL*, c.II, s. 99, Leiden 1949; Ahmet Özel, *Hanefî Fıkıh Âlimleri*, s. 125, Ankara 1990; Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyetü'l-Ârifin*, c.II, s. 201, İstanbul 1955; Suyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebi Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî eş-Şâfiî, *Buğyetü'l-Vuât fi Tabakâti'l-Luğaviyyin ve'n-Nuhât*, s. 71, Birinci baskı, Mısır 1922; Bursalı Mehmet Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, c.I, s. 351, İstanbul ts.

⁵ Leknevî, a.g.e. s. 180; Taşköprizâde, a.g.e. c.I, ss. 732-733; Ömer Rıza Kehhâle, a.g.e. c.X, s. 264.

⁶ Bkz. Leknevî, a.g.e. s. 180; Taşköprizâde, a.g.e. c.I, ss. 732-733.

eserleri arasında *Fethu'l-ğadır*⁷ isimi eseri meşhurdur. Bu eser el-Merginânî tarafından yazılan el-Hidâye kitabını açıklayan bir şerhtir.⁸

Mütekaddimîn ve müteahhirîn dönemindeki bazı kelâm eserlerinde nübüvvetle ilgili olarak benzer içerikte veya farklı içerikteki tartışmalara yer verilmektedir. İbnü'l-Hümâm'ın *Müsayere'si* de ilgili alandaki tartışmalara ve bunlara verilen cevaba ışık tutacak, zenginlik katacak düzeyde boyutlar içerdiğinden onun konu ile ilgili değerlendirmelerinin kelâm araştırmacıların hizmetine sunulması önem taşımaktadır.

2. PEYGAMBERLİK KONUSUNDAKİ PROBLEMLER VE İBNÜ'L-HÜMÂM'IN BU ALANDAKİ GÖRÜŞLERİ

İbnü'l-Hümâm, Berâhime'nin, deistlerin peygamber algıları konusunda iddiaları ortaya kor ve bunlara cevap verir. O, peygamberlerin sayıları, peygamber olma koşulları üzerinde durur, bayanlardan peygamber olup olmayacağı yönündeki iddialara cevap verir. Yine o, nebi ve resulün tebliğden sorumlu ve aynı anlamda kullanıldığı yönündeki görüşlere yer verir. Peygamberlerin gaybî alanla ilgili bilgilerinin sınırları üzerinde durur. Şimdi İbnü'l-Hümâm'ın bu alandaki görüşlerini inceleyelim.

2.1 Berâhimenin Peygamberleri İnkâr Gerekçeleri

Ehl-i sünnet bilginleri Yüce Allah'ın peygamber göndermesinin aklen mümkün olduğunu savunurlar. Berâhime⁹ ise Allah'ın peygamber gönder-

⁷ Bkz. Leknevî, *a.g.e.* s. 180; Taşköprizâde, *a.g.e.* c.I, ss. 732-733; Ömer Rıza Kehhâle, *a.g.e.* c.X, s. 264.

⁸ Bkz. Ahmet Özel, *Hanefî Fıkıh Âlimleri*, s. 97, 122, Ankara 1990.

⁹ Brahmanizm'in kutsal kitabı *Brahmanlar'da* yer alan ve kast sisteminin en üst tabakasını oluşturan Brahmanlarca temsil edilen dini yapı. Brahmanizm'in üç kutsal kitabı vardır. Bunlardan biri de *Brahmanlardır*. Brahmanalar: Vedalar'ın tefsiri mahiyetindedir, milâttan önce 1000 yıllarıyla tarihlendirilir. Brahmanizm Hindistan'ın kuzey bölgelerinde Vedalar dönemi sonrasında ortaya çıkmıştır. Milâttan önce 1000 milâttan sonra 500 yılları arasında varlığını sürdürerek Hinduizm'in alt yapısını oluşturmuştur. Bu din çok tanrıcılıkla tek tanrıcılığı uzlaştırmıştır. Brahmanizm, İslam kaynaklarında el-Berâhime veya el-Berhemiyye olarak geçer. "Tespit edilebildiği kadarıyla İslam âlimleri içinde Brahmanizm'i reddeden ilk eseri, *Tashihu'n-nübüvve ve'r-red 'ale'l-Berâhime* adıyla İmam Şafîî (ö. 204/819) yazmıştır". Maalesef bu eserin içeriği ile ilgili bir bilgiye sahip değiliz. Bkz. TDV İslam Ansiklopedisi, İstanbul 1992, VI, 329-332. el-Mâverdi, Berâhimeden, âlemin hudûsuna inanan, peygamber gönderilmesini ve nübüvveti inkâr eden monoteist bir grup olarak söz eder. Kurucuları olan Behr'e nispetle bu ismi almışlardır. Bkz. El-Mâverdi, *Al'âmu'n-nübüvve*, tahkik: Muhammed el-Mu'tasım Billah el-Bağdâdî, s. 50, Beyrut 1987. Ancak Şehristânî, bu isimden Berâhim olarak söz eder. Bkz. el-Milel ve'n-nihal, tahkik: Muhammed Seyyid el-Keylânî, c.II, s. 251, Beyrut 1404 h; Berâhime'nin temel inançları için ayrıca bkz., Kadı Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, tahkik: Abdülkerim Osman, Mektebetü'l-Vehbe, s. 563, Kahire 1965; Eşari kelâmcısı Bâküllânî de Berâhimeden bir grubun peygamberleri inkâr ettiği yönünde örnekler verir. Bâküllânî, Muhammed b. Tayyib, *Kitabu Temhidu'l-Evail ve Talhisü'd-Delail*, thk. İmadud-din Ahmed Haydar, s. 126, Birinci baskı, Beyrut, 1987; Cüveynî, İmamü'l-Haremeyn, *Kitabu'l-İrşâd İlä Kavati'l-Edilleti fi Usûli'l-İ'tikad*, thk. Esad Temim, s. 257-258, Müessesetü'l-Kütüb's- Sakâfiyye, Beyrut 1985; Kemal b. Ebi Şerif, *Kitabu'l-Müsâmere*, s. 187, İstanbul 1979. Metin Özdemir, "Mutezile'nin Nübüvvet Müdafaası", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c.X, Sayı:2, s. 124, 2006 Sivas; Mustafa Sinanoğlu, "Reddiye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. XXXIV, s. 519, İstanbul 2007; Emrullah Fatış, *Kur'an'ın*

mesine gerek olmadığını çünkü akıl yoluyla neyin iyi neyin kötü olduğunu kavrayabildiğimizi, bu nedenle Allah'ın peygamber göndermesinin faydasız olduğunu, Yüce Allah da faydasız iş yapmayacağından onun peygamber göndermesi aklen imkânsızdır derler.¹⁰

İbnü'l-Hümâm, Yüce Allah'ın peygamber göndermesinin gerekliliğine inanan Ehl-i sünnet çizgisinde yer alır ve buna karşı çıkan bazı mezheplerin görüşlerini tanıttıktan sonra bu görüşlerin yanlışlığını akli kanıtlar ortaya koyarak göstermeye çalışır. Şimdi onun yukarıda tanıttığı deist görüşün yanlışlığını akli kanıtlar ortaya koyarak nasıl eleştirdiğine değineceğiz.

Berâhimenin Peygamberlik Anlayışlarının Yanlışlığı

Hangi ilaçların sağlığımız için daha yararlı olacağını doktorlar kadar bilemeyeceğimizden onlara gereksinim duyarız. Peygamberlere gereksinim, uzman doktorlara gereksinim gibidir.¹¹

Sırf akılla kavrayamayacağımız dini konular vardır. Bu konuları bize peygamberler öğretir.¹²

İnsanların akli seviyeleri birbirlerinden farklıdır. Bu nedenle de insanlar akıl yoluyla din tespitinde bulunamazlar, anlaşmazlığa düşerler. İşte peygamberler insanların birbirleriyle barış içinde yaşamaları için gereklidir.¹³

İbnü'l-Hümâm, peygamberlik mesleğinin doktorluk mesleği gibi uzmanlığı gerektiren bir alan olduğunu, bu alanın bilgisine sırf akılla erişmenin mümkün olmadığını, zekâ seviyeleri birbirinden farklı kişilerin

Kabul Ve Reddedtiği Mesih Problemleri, s. 38, Ravza Yayıncılık ve Matbaacılık, İstanbul 2014.

¹⁰ İbnü'l-Hümâm, *el-Müsâyere fi İlmî'l-Kelâm*, 1.baskı, el-Mektebetü'l-Mahmudiyye et-Ticariyye, Mısır 1929, s. 118-119.

¹¹ İbnü'l-Hümâm, *el-Müsâyere fi İlmî'l-Kelâm*, s. 120; Çünkü peygamberlik, akılların âciz kaldığı hususlarda kulların dertlerini gidermek için Allah'la kulları arasındaki elçiliktir. Kemal b. Ebi Şerif, *Kitabu'l-Müsâmere*, s. 189, İstanbul 1979.

¹² İbnü'l-Hümâm, *el-Müsâyere fi İlmî'l-Kelâm*, s. 121. Akıl tek başına idraktan âciz kaldığı konular, Allah'ın görülüp görülmeceği problemi gibi, bedenlerin diriltilmesi gibi hususlardır. Zira akıl, Allah'ın görülüp görülmeceğini bilmekten, bedenle ruhun birlikte nasıl haşredileceğini anlama seviyesinde değildir. Kemal b. Ebi Şerif, *a.g.e.*, s. 189.

¹³ İbnü'l-Hümâm, *el-Müsâyere fi İlmî'l-Kelâm*, s. 121. Allah'ın yasakladığı insanlara zararlı olan fiillerin neler olduğunu peygamberler açıklar böylece insanların birbirleriyle çekişmelerine yol açacak bir takım problemleri ortadan kaldırır. Kemal b. Ebi Şerif, *a.g.e.*, s. 190. Ehl-i sünnet peygamber gönderilmesinin yararlarını şöyle sıralar:

a) İnsan akli ahirette hangi fiillerin kişiyi kurtaracağını bilemeyeceği için, kişiyi kurtaracak olan faydalı işlerin hangileri olduğunu anlatmak, b) Akıl anlamaktan âciz bulunduğu konulara açıklık kazandırmak, c) Akıl anlayabileceği konulardan örnekler vererek akli temele dayalı iman noktasına ulaştırmak ve aklin şüpheli gördüğü hususlardan da ihtimali kaldırmak, peygamber gönderilmesinin faydalarındandır. d) İbadet ve ilim alanında çeşitli yeteneklerine göre beşerî ruhları olgunluğa ulaştırmak, e) İnsanları dünya ve ahiret mutluluğuna ulaştıracak erdemi, ahlakı öğretmek, f) Köy ve şehir halkının mutluluğuna yönelik en güzel ahlâkları öğretmek de peygamber göndermenin faydalarındandır. Akıllı kişiler peygamber gönderilmesinin sebepleri üzerinde, iyi düşündüğü zaman, Allah'ın peygamber göndermesinin birçok faydalarının olduğunu tespit eder. Bu faydaların hepsinin söylenmesine gerek yoktur. Kemal b. Ebi Şerif, *a.g.e.*, s. 192.

peygamberlerin ürettiği çözüme ulaşamayacaklarını savunur. Bu yolla da Berâhime'nin görüşlerinin dayanaksız olduğunu anlatmaya çalışır.

İbnü'l-Hümâm, peygamberleri inkâr edenlerin ileri sürdüğü diğer bir problemi aşağıdaki şekilde verir.

2.2 Bazı Deistlerin Peygamberleri İnkâr Gerekçeleri

Bir kimsenin Yüce Allah tarafından peygamber olarak görevlendirildiğini öğrenmesiyle peygamberlik gerçekleşir. Hâlbuki peygamberlerin böyle bir göreve atandığını öğrenebilme yolu yoktur. Peygamberlerin Allah'la konuşması aklen mümkün değildir.¹⁴

Deistlerin yukarıdaki iddialarına İbnü'l-Hümâm aşağıdaki ifadelerle cevap verir:

Yüce Allah peygamber atamasını rehber tayin ederek duyurabileceği gibi peygamberliğe atanan kişinin kalbinde zorunlu bilgi yaratarak da duyurabilir ve ona bir yolla peygamber olduğunu açıklayabilir. Mâveraunnehir'deki Hanefi kelâmcılarının hepsi Yüce Allah, adaletinin gereği olarak peygamber gönderir kanaatindedir.¹⁵

Kısaca İbnü'l-Hümâm, deistlerin peygamberleri inkâra yönelik olarak ortaya koyduğu iddialara hem kendisi katılmaz hem de diğer Ehl-i sünnet bilginlerinin katılmadığını ifade eder ve rehber kanalıyla veya peygamberin kalbinde zorunlu bilgi yaratılarak bir kişinin peygamberlik görevine getirilebileceğini savunur. Böylece müellifimiz, Yüce Allah'la iletişim kurulamaması gibi bir iddianın tutarsızlığını ortaya koymaya çalışır.

İbnü'l-Hümâm, deistlerin ileri sürdükleri delillerin geçersizliğine dair verdiği cevaplardan sonra peygamberlerin sayısı meselesine değinmektedir.

2.3 Peygamberlerin Sayıları

Peygamberlere imanda belli bir kesin sayı verme zorunluluğu yoktur. Çünkü peygamberlerin toplam sayısını kesin olarak ortaya koyan bir hadis rivayet edilmemiştir. Zira peygamberlerin sayısını bildiren hadisler; tek

¹⁴ İbnü'l-Hümâm, *el-Müsayere*, s. 121-122. Yine inkârcılar şöyle derler: Cinlerin peygamberlerle konuşmalarına inandığınıza göre, cinlerin peygamberlere sen peygambersin anlayışı kazandırmaları da mümkündür. Kemal b. Ebi Şerif, *a.g.e.*, s. 190-191.

¹⁵ İbnü'l-Hümâm, *el-Müsayere*, s. 122. Yüce Allah'ın peygamber göndermesini filozoflar ve Mutezile de kabul eder. Fakat filozoflar çalışıp çabalamakla da peygamber olunabileceğini savunarak Ehl-i sünnet'ten ayrılırlar. Bkz. Kemal b. Ebi Şerif, *a.g.e.*, s. 190-191; Peygamberler olarak gönderildiği Kur'an'da geçen kimselerin peygamberliğine ayrı ayrı iman vaciptir. Kur'an'da adı geçmeyen peygamberlere de topluca iman etmek vaciptir. Peygamberlere iman etmiş olmak için onların kesin sayılarını söyleme zorunluluğu yoktur. Kemal b. Ebi Şerif, *a.g.e.*, s. 192.

kişi rivayetine dayalı olup; kesin bilgi oluşturacak özelliklere sahip değildir (yâni zannî delildir.) Peygamberlerin sayılarını bildiren ahad hadisler, sahih hadis koşullarını taşıya bile başka bir ahad hadis de bu sayıyı çürütecek nitelikte olabilir. Diğer bir ihtimale göre de peygamberlerin sayılarını bildiren hadis, sahih hadis koşulunu taşıma derecesinde bile olmayabilir. Bu ihtimallere göre, peygamberlerin sayısını bildiren ahad hadisler kesinlik taşımaktan yoksundurlar. Kesinlik taşımayan ahad hadislerdeki peygamber sayılarını dikkate alacak olursak iki ihtimal ortaya çıkar: 1-Ahad hadisteki peygamber sayısı gerçek peygamber sayısını aşmışsa, peygamberlikle ilgisi olmayan kişileri peygamber sayma tehlikesine gireriz.

2-Ahad hadisteki peygamber sayısı gerçek peygamber sayısının altında hesaplanmışsa, bazı peygamberleri peygamber saymama tehlikesine gireriz.¹⁶ Kısaca İbnü'l-Hümâm, peygamberlerin sayılarını bildiren delillerin ahad hadislerle dayandığını, bunun dışında başka bir kanıt olmadığını, bu kanıtı kullanmanın da bir takım sıkıntılar doğurabileceğini söyler. Ahad hadislerdeki rakamlar gerçek sayılar olmadığından, bu sayılara uyararak, gerçek sayının altında veya üstünde sayı verme hatasına düşeriz. Her iki hata da tehlikelidir. Sonuç olarak İbnü'l-Hümâm, peygamberlerin sayılarını zannî haber kategorisinde kabul etmekte, bu yüzden de peygamberlere sayı yönünden değil de onların Allah tarafından gönderilmiş olmaları yönünden imanın farz olduğuna işaret etmektedir.

2.4 Peygamber Olma Koşulları

İbnü'l-Hümâm, peygamberlerde bulunması ve bulunmaması gereken özelliklere yer verir. Ona göre peygamberlerin erkek olmaları, akıl ve yaratılış yönünden zamanının halkının en üstünü olmaları,¹⁷ ayrıca onların anne ve babalarının da kötü ve alçak olmamaları gerekmektedir.¹⁸ Yine peygamberlerin katı kalpli ve acımasız olmamaları,¹⁹ vakar düşürücü eylem

¹⁶ İbnü'l-Hümâm, *el-Müsayere* s. 124. Bilgi için bkz. Taftâzânî, *Şerhu'l-Akâid*, İstanbul 1315, s. 169-170; Sâbunî, *el-Kifâye Fi'l-Hidâye*, varak 40b, Laleli Kütüphanesi, Numara: 2271; Ahmet b. Hanbel'in Müsned'indeki Ebû Zer'in rivayeti şöyledir:

Dedim ki Ey Allah'ın Peygamber'i (bugüne kadar gönderilen) peygamberlerin sayısı kaçtır? Resûlullah cevaben buyurdu ki: "Yüz yirmi dört bin peygamberdir. Bu peygamberlerden kalabalık bir grup olan 315 tanesi resuldür" Bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, İstanbul 1982, V, s. 226; Heysemî, *Mecma'u'z-Zevâ'id*, Beyrut 1967, VIII, s. 210; Şeyhzâde Muhyiddin Mehmed Kocevi, *Hâşîye Ala Tefsir-i Kâdi Beydâvi*, İstanbul 1283h, IV, s. 246.

¹⁷ Peygamber olmadan önce, Hz. Mûsâ'nın dilindeki düğümüne gelince: Hz. Mûsâ'nın peygamberliği esnasında yaptığı, "dilimden de düğümü çöz ki sözümü iyi anlasınlar" duası ile düğüm giderilmiştir Bkz. 20.Tâhâ/27-28, 36 Kemal b. Ebi Şerif, *a.g.e.*, s. 194.

¹⁸ Peygamberler, baba ve annelerinin de ahlaksız işler yapması, lâyik olmayan sözlerle ayıplamalardan salim olmaları gerekir. Kemal b. Ebi Şerif, *a.g.e.*, s. 194.

¹⁹ "İnsanların Allah'tan uzak olanı kalbi katı olandır" yâni merhamet, yumuşaklık ve huşunun git-

ve zanaatlardan uzak olmaları, ismet sıfatına sahip olmaları gerekmektedir. O ismeti şöyle tanımlar:

Peygamberlerin güçlerinin Allah'a itaat yönünde tahsis edilmesidir. Bu nedenle onlarda günah işleme kudreti yaratılmaz.²⁰

İsmetin tanımını verdikten sonra İbnü'l-Hümâm, Kadı Ebû Bekir Bâkılânî'den (ö.403/1013) şöyle bir görüş aktarır:

“Peygamberlerin peygamber olmadan önce, küfür ve şirke düşmeleri aklen mümkündür, fakat peygamberlerin hiçbiri, peygamber olmadan önce küfür ve şirke düşmemiştir. Tarihî kayıtlara göre, göz açıp kapayıncaya kadarki bir an bile olsa Allah'a şirk koşan bir kişi sonradan peygamber olarak gönderilmemiştir. Fâsık, fâcir zâlim bir kişi de sonradan peygamber olarak gönderilmedi. Ancak Peygamberler, Allah'ın azabından korkup sakınan, zeki olan, güvenilir olan, soyu soppu belli olan, terbiyesi güzel olanlar, peygamber olarak gönderildi. Peygamberlerin, peygamber olmadan önce küfür ve şirke düşebileceklerini, peygamber olduktan sonra da tövbe ederek küfürden kurtulacaklarını akıl mümkün görür ve peygamber olmadan önce küfür ve şirke düşen bir kişinin, peygamber olduktan sonra tövbe ederek mucize göstermesi, onların doğruluğuna, onların günah kirlerinden kalplerinin temizlendiğine delâlet eder. Bu sebeple peygamberlere hürmet vacip olur. Böylece peygamberlerde nefreti gerektirecek bir vasıf kalmamış olur. Fakat tarihte böyle bir peygambere rastlanmamıştır.”²¹

İbnü'l-Hümâm, peygamberlerin küfürden ve şirkten ve diğer büyük ve küçük günahlardan da uzak olmalarını peygamberliğin koşullarından sayar, Mutezile mezhebinden örnekler vererek onların bazı fikirlerine katıldığını şu ifadeleriyle dile getirir:

Mutezile mezhebi bir peygamberin peygamber olmadan önce, büyük günah işlemeyeceğini savunur. Biz de aynı görüşe katılıyoruz, çünkü önceden küfür ve şirk ehli olan birisinden insanlar nefret eder ve nefret edilen böyle bir kimse peygamber olursa, ona itaat etmezler. İbnü'l-Hümâm, peygamberlerin büyük ve küçük günah işleyip işlemeyecekleri konusunda iki farklı görüşün olduğunu söyler.²² Bu görüşler:

miş olduğu kalptir. Tirmizi, İstanbul1981, IV, 607, ez-Zühhd B.61.

²⁰ İbnü'l-Hümâm, *el-Müsayere*, s. 124-125. Bu sebeple İmam Mâturidi, İsmet, mihneti (ilâhî imtihan ve mükellefiyeti) yok etmez. Yani ismet, peygamberlerin irade ve seçme özgürlükleri devam ettiği için, onların ilâhî imtihana çekilmelerini yok etmez.. Bkz. Kemal b. Ebi Şerif, *a.g.e.*, s. 195.

²¹ İbnü'l-Hümâm, *el-Müsayere*, s. 125-126.

²² İbnü'l-Hümâm, *el-Müsayere*, s. 127, 128-130. Peygamberlerin büyük ve küçük günah işlemekten masum oldukları ancak din yoluyla bilinmektedir. Küçük günahlardan masum oldukları meselesi ise ihtilâfidir. Binaen aleyh ne zaman dünyada tam bir masum bulunmuştur. Bkz. Gazzâlî, *el-İktisad Fi'l- İtikad* (Hazırlayanlar: İ. Ağâh Çubukçu, Hüseyin Atay), Ankara 1962, s. 229-230.

a) Peygamberler kesinlikle büyük günah işlemezler, fakat bile bile küçük günah işleyebilirler.

b) Ehl-i sünnet'in çoğunluğu peygamberler kesinlikle büyük ve küçük günah işlemez görüşündedirler, fakat nefret uyandırmayan konularda unutmama ve hata görülebilir.

Ehl-i sünnet'ten bazı kişiler "Hz. Muhammed asla unutarak hiçbir günah işlemez, onun dört rekâtlık bir namazın iki rekâtını kıldırınca selam vermesi²³ bilerek yaptığı bir işti, amacı namazda yanılanların hangi yöntemleri izlemeleri gerektiğine canlı bir örnek vermek içindi" görüşünü ileri sürerler.

İbnü'l-Hümâm, Ehl-i sünnet'ten bazı kişilerin yukarıdaki görüşlerine katılmaz, peygamberlerde bu tür unutmaların olabileceğine inanır ve unutmamayı uygun görmeyenlerin görüşlerinin hoş karşılanmadığına Hz. Peygamberin şu hadisiyle delil getirir:

Bende nihâyet sizin gibi bir insanım, siz unuttuğunuz gibi ben de unutum. Bir şeyi unuttuğum zaman (tespih vs. ile) bana hatırlatınız.²⁴ Bu hadis, unutmanın olabileceğini, unutmama olursa unutanın hangi yöntemler kullanarak hatırlatma yapabileceğimizi açıklamaktadır.²⁵ Peygamberler unutmamakla vasıflanır ancak dinî bir hükmün bulunduğu alanlarda yaptıkları hata devam etmez, yaptıklarının hata olduğu vahiyle kendilerine bildirilir.²⁶

Peygamberlikten sonra dinî hükümlerin duyurulması ve açıklanması, Müslümanlara öğretilmesi vb. hususlarda peygamberler unutmama ve hatalardan korunmuşlardır. Peygamberlerin sırf kendilerini ilgilendiren alanlarda unutarak hata yapmaları, herhangi bir sorumluluk gerektirmez, Ör: Sadece kendileri ile ilgili dinî görevlerini yaparken, kalpleri Allah'ı zikirle meşgul olurken, unutarak hata yapabilirler. Diğer insanlar gibi peygamberler de unutarak yaptıkları hatalardan sorumlu değildir. Peygamberler gaybi konulardan da Yüce Allah'ın kendilerine bildirdiği kadarını bilirler.²⁷

Kısaca İbnü'l-Hümâm, peygamberlerin ismet sıfatı taşıdıklarına, erkek

²³ Ebû Hüreyre'den (r.a): Şöyle demiştir: Hz. Peygamber dört rekâtlık namazı iki rekât kıldırdıktan sonra cemaatin içinden uzun kollu bir adam Ya Resûlullah namaz kısaltıldı mı? Diye sordu. Bu soru üzerine Hz. Peygamber, namazı eksik kıldırıp kıldırmadığını cemaatin diğer üyelerine de sorarak araştırdı. Eksik kıldırdığını anlayınca, iki rekât daha namaz kıldırdı, namazın sonunda selam verdi, selamdan sonra iki kez sehiv (unutmama) secdesi yaptı. Bkz. Buhârî, Mısır 1296h, I, 114, es-Salât, B.88.

²⁴ Buhârî, Mısır 1296h, I, 97, es-Salât B.31.

²⁵ Bilgi için bkz. Zebîdî, *Tecrid Tercemesi*, Ank. 1988, II, 344.

²⁶ İbnü'l-Hümâm, *el-Müsayere*, s. 128.

²⁷ İbnü'l-Hümâm, *el-Müsayere*, s. 128-130.

olduklarına, onların küçültücü davranışlardan uzak olduklarına, onların da beşer olmaları nedeniyle unutmaya vasfıyla vasıflandırılabilmesine fakat bu unutmaların dini alanla ilgili olduğunda vahiy ile uyarılacağına inanır.

Müellifimize göre, peygamberlerde peygamber olmadan önce de günah işleme örneğinin bulunmaması gerekir. Her ne kadar Bâkılânî gibi bazı İslam bilginleri onların peygamberlik öncesi günah işleme ihtimali aklen mümkündür demişlerse de tarihte bunun örneğine rastlanmadığını itiraf etmişlerdir. Bu durum da gösteriyor ki peygamberler, hem peygamberlik öncesinde hem de peygamberlik sonrasında günah işlemekten korunmuşlardır.

Yukarıda da geçtiği gibi İbnü'l-Hümâm, peygamberlerin erkek olması gerektiği görüşündedir, bu görüşte olmayanlar hakkında da bilgiler verir. Şimdi bu bilgileri inceleyelim.

2.5 Bazı Zâhirî Mezhebi Mensupları ve Hadisçilerin Kadınların da Peygamber Olabileceğini Savunmaları

Zahirîlerden²⁸ bir kısmı ile bazı hadisçiler, peygamberlerin erkek olmasının şart olmadığını ileri sürdüler. Hatta Hz. Meryem'in peygamber olduğunu savundular. Peygamber olmak için erkek olma koşulu aranmaz diyenler aşağıdaki görüşü savunmaktadırlar:

Resule de nebiye de dini alanda vahiy gelir. Vahiy alma noktasında her ikisi de ortaktır. Fakat resul aldığı vahiy duyurmakla görevlidir, nebinin böyle bir görevi yoktur. Bir peygamber vahiy aldığı için nebi, vahiy duyurmakla görevlendirildiği için de resul adını alır.

Zahirîler ve hadisçilere göre, nebilerin aldıkları vahiy duyurma görevleri bulunmadığı için kadın olmalarında sakınca yoktur. Fakat resullerin Allah'tan aldıkları vahiy duyurma görevleri vardır. Bu yüzden resullerin erkek olmaları gerekir. Çünkü onlar çeşitli toplumların içerisine girerek tebliğ görevlerini yerine getirme zorunda kalacaklardır. Kadınların durumu

²⁸ Zâhirîliğin kurucusu olarak kabul edilen Dâvûd b. Ali b. Halef el-İsfahânî'ye (ö. 270/884) uyanlardır. Bu mezhebin temel kaidelerini benimsemiş bir kimseye Zâhirî veya Davudî denildiği gibi, bunların teşkil ettiği cemaate de Ehlu'z-Zâhir veya Zahirîye denir. Bunlar kıyası inkâr ederler, ona en zaruri durumda hak tanırlar. Sadece sahabelerin icmâmı kabul ederler. Bu mezhep ilk olarak Irak'ta yayılmaya başlamış olup, âlim temsilcilerinin çoğunluğu Iraklıdır. Ağırılık ayet ve hadisin dış anlamı üzerinde yoğunlaştı. Zâhirî mektebinin ruhunu hadis teşkil etmektedir. Bkz. Ignaz Goldzäher, *Zâhirîler (Die Zâhiriten)*, Çev. Cihad Tunç, Ankara 1982, s. 1, 22, 30, 32, 93, 95, 164; W. Montgomery Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri (The Formative Period of Islamic Thought)*, Çev. Ethem Ruhi Fığlalı, Ankara 1981, s. 326.

ise bu tür koşulları yerine getirmeye uygun düşmeyeceğinden onlar nebi olabilir fakat resul olamaz.²⁹

Dikkat edilirse, kadınlardan peygamber olur diyenlerle, olmaz diyenler arasındaki görüş ayrılığı nebi tanımından kaynaklanmaktadır. Bu yüzden İbnü'l-Hümâm, yukarıda kadınlardan nebi olur diyenlerin görüşlerine yer vermektedir. Müellifimiz konunun daha iyi anlaşılabilmesi için nebi ve resul tanımları ile ilgili aşağıdaki görüşlere de yer vermektedir. Şimdi bu görüşleri inceleyelim.

2.6 Nebi ve Resulün Anlamı Üzerinde İleri Sürülen Görüşler

Bazı kelâm bilginlerine göre, nebi ve resul aynı manaya kullanılmaktadır. Buna göre, nebi ve resul, Yüce Allah'ın kendilerine vahyettiklerini insanlara duyurmakla görevlendirilmiş kişilerdir. Resule kitap şeriat verilebileceği gibi, kendinden önceki dini uygulamalardan bir kısmını yürürlükten kaldırma görevi de verilmiş olabilir.³⁰

İbnü'l-Hümâm kadınlardan peygamber olmaz dediğine göre, o da tebliğ görevinden hem nebileri hem de resulleri sorumlu tutmakta ve nebi ve resulün tebliğden sorumlu olduğunu bildiren peygamber tanımını kabul etmektedir. Şimdi onun Peygamberlerin gaybı bilmeyeceği yönündeki görüşüne geçelim.

2.7 Peygamberlerin Gaybı Bilmemeleri:

Peygamberler duyularımızla algılayamadığımız mugayyebâtı bilmekle yükümlü değildir, onların bazı problemleri bilmemeleri gibi normaldir. Peygamberler, mugayyebattan ancak Allah'ın kendilerine zaman zaman bildirdiğini bilirler. Hanefi bilginleri peygamberler gaybı bilir şeklindeki bir inancın aşağıdaki ayetle uyuşmayacağına ve küfür sayılacağına dikkat çekmektedirler:

²⁹ İbnü'l-Hümâm, *el-Müsâyere*, s. 126-127; Kadınlardan peygamber olup olmayacağının daha iyi anlaşılabilmesi için İbnü'l-Hümâm'ın *el-Müsâyere* isimli kitabına şerh yazan Kemal b. Ebi Şerif, bayanlardan peygamber olur diyenlerin görüşlerini iki kavramla açıklamaktadır. Bu kavramlar: Nebi Resul: Tebliğ göreviyle sorumlu tutulan resul olup bunun erkek olması gerekir. Çünkü bu tür resuller Allah'tan vahiy aldığı için "nebi" tebliğ görevi ile sorumlu tutulduğu için resul adını alır. İkisinin birleşmesiyle "nebi resul" kavramı ortaya çıkar. Resul olmayan Nebi: Allah'tan vahiy almasına rağmen tebliğ sorumluluğu yüklenmemiştir. Bu tür nebiler bayan olabilir. Kemal b. Ebi Şerif, "resul olmayan nebi" tanımını doğru bulmamaktadır. Çünkü bu tür kişiler, dinden sayılan vahiy türüne muhatap olmamıştır. Bu yüzden de nebi diye adlandırılması doğru değildir. Kemal b. Ebi Şerif, *Kitabu'l-Müsâmere*, s. 197-198.

³⁰ İbnü'l-Hümâm, *el-Müsâyere*, s. 127.

“De ki göklerde ve yerde gaybı Allah'tan başka kimse bilmez. Ne zaman diriltileceklerini de bilmezler”³¹

Peygamberlerin gaybî konuları bilemeyeceğini kabul eden İbnü'l-Hümâm aksine inanmanın küfre götürdüğü yönünde Hanefilerden verdiği örnekle, gaybı bilmenin Yüce Allah'a özgün bir iş olduğunu da pekiştirir. Şimdi onun Hz. Muhammed'in mucizelerine bakış açısını görelim.

3. İbnü'l Hümâm'ın Mucize Konusundaki Görüşleri:

3.1 Ana Hatlarıyla Resûlullah'ın Peygamberliğini İspat Eden Mucizeler

İbnü'l-Hümâm, Hz. Peygamber ve onun mucizeleri hakkında şu değerlendirmeleri yapmaktadır:

Hz. Muhammed'in (S.A.V.) Allah'ın resulü olduğunu, insanların tamamına doğru yolu ve gerçek dini getirdiğini, peygamberlerin sonuncusu olduğunu ve kendinden önceki dinlerin hükmünü kaldırdığını kabul ediyoruz. Çünkü Hz. Muhammed (S.A.V.), Yüce Allah tarafından peygamber olarak gönderildiğini söyledi ve söylediklerinin doğruluğunu mucizeyle kanıtladı. Hz. Muhammed'in peygamberliği şüphe taşımamaktadır. Çünkü Resûlullah'ın peygamberlik iddiasında bulunduğu gözle görülmüş, bu haber bize kadar kesin yollarla ulaşmıştır. Hz. Muhammed inkârcıların benzerini yapamayacakları türden olağanüstü işlerle mucize gösterdi. Bu mucizeler peygamberlikten önce değil onun peygamberlik döneminde gerçekleşmiştir. Bu mucizelerin peygamberlik döneminde gerçekleşmesinin sebebi, onun Allah'tan getirdiğini iddia ettiği haberlerin doğruluğuna işaret etmek içindir. Zira Yüce Allah Resûlullah'ı, insanları doğru yola ve gerçek dine çağırmaq için gönderdi. Allah'ın resulü olduğunu iddia eden kimsenin mucize göstermesinin amacı, doğruluğunu ispatlayıp insanları kendine inandırmak içindir.³² İbnü'l-Hümâm, aslında mucizenin Yüce Allah'ın fiili olduğunu bu fiillerin peygamberlerin elinde gerçekleşmesinin mecazi anlam taşıdığını ifade eder. Yine o mucizede bulunması gerekli olan “tehadî” özelliğini şu ifadeleriyle açıklamaya çalışır:

Bir peygamber mucize göstereceği yönünde bir iddiada bulunur ve bu iddiaya uygun şekilde mucize gerçekleşirse Yüce Allah bu yolla peygambe-

³¹ Bkz. 27.Neml/65; İbnü'l-Hümâm, *el-Müsayere*, s. 129-130.

³² İbnü'l-Hümâm, *el-Müsayere*, s. 130-131. Peygamberler mucize ile desteklenmiş olmasalardı, onların sözlerini kabul ve kendilerini tasdik etmek vacip olmazdı. Bkz. Taftâzânî: *Şerhu'l-Akaid (Kelâm İlmi ve İslam Akaidi)*, Trc. Süleyman Uludağ, Üçüncü baskı, İstanbul 1991, s. 295.

rinin doğruluğunu onaylamış olur. İbnü'l-Hümâm, konunun daha iyi anlaşılması için aşağıdaki örneği verir:

Bir kişi bir hükümdarın yakın çevresinin bulunduğu bir toplum içinde, “ben hükümdarın elçisiyim, elçiliğimi ispat etmek için gördüğünüz hükümdarın ayağa kalkmasını istiyorum” dese, hükümdar da ayağa kalksa bu yolla ilgili kişinin hükümdarın elçisi olduğu anlaşılır. Orada bulunanlar da bu kişiye kesin olarak inanır. Peygamberlerin mucize yoluyla peygamberliğini ispatlaması da bu örneğe benzetilebilir.³³

Kısaca İbnü'l-Hümâm, Hz. Muhammed'in son peygamber olduğunu bazı mucizeler gösterdiğini kabul etmektedir. Ona göre mucize bir peygamberin doğruluğunu ispatlama vasıtasıdır. Bir mucizede “tehadî” (meydan okuma) şarttır. Bunu müellifimiz hükümdar örneği ile açıklamaktadır. Şimdi onun mucize konusundaki diğer görüşlerini inceleyelim.

3.2 Kur'an'ın Aklî Mucize Olması

İbnü'l-Hümâm Kur'an-ı Kerim'in edebî mucize olmasını aklî mucize kapsamında değerlendirir ve şöyle der:

Kur'an, güzel konuşma yollarını bilen dil ustası olan kimselerin, akıllarına durgunluk veren aklî bir mucizedir. Kadı Ebu Bekir Bâkîllânî'nin (ö.403/1013) de ifade ettiği gibi Kur'an-ı Kerim'in mucize oluşu akıcı olmasıyla ve şiirde kimsenin ulaşamayacağı derecede harika bir üslûba sahip olmasıyla. Kur'an-ı Kerim'in mucize oluşu sarfe³⁴ ile de değildir. Sarfe görüşüne göre, “aslında Kur'an gibi bir kitabın benzerini insanlar yapabilecek güçtedir. Fakat Yüce Allah böyle bir gücü insanların kullanmasını engeller.” Kuran'ın “sarfe” yoluyla mucize olması düşünülemez. Şia mezhebinden Şerîf Murtazâ (ö. 436/1044) Mutezile mezhebinden Ebû İshâk İbrâhîm b. Seyyâr b. Hânî' en-Nazzâm. (ö. 231/845) “sarfe” mezhebinin görüşlerini savunurlar.³⁵

Kısaca İbnü'l-Hümâm, Kur'an'ın sarfe yönünden değil aklî yönden mu-

³³ İbnü'l-Hümâm, *el-Müsayere*, s. 132.

³⁴ Kur'an-ı Kerim'in mucize oluşu konusunda iki görüş vardır: 1) Çoğunluğun benimsediği tercih edilen görüş: Kur'an-ı Kerim'in belagat yönleri ve mana özellikleri insan gücünün üzerindedir. 2) İkincisi Sarfa mezhebinin görüşüdür: Kur'an-ı Kerim'in bir suresinin benzerini yazmaya insan gücü yeter. Fakat Yüce Allah Resûlullah'ın mucizesi olarak Kur'an-ı Kerim'in benzerini yazma gücünü insanların elinden almıştır. Nasıl ki, ayağa kalkmaya güç yetirebilen bir adama peygamber sen ayağa kalkamayacaksın dese adam da ayağa kalkarsa, mucize olur. Cenab-ı Hak Cin ve insanlardan Kur'an-ı Kerim'in benzerini yazma gücünü kaldırmıştır. Eğer Cenab-ı Hak Cin ve insanlardan Kur'an-ı Kerim'in benzerini yazma gücünü kaldırmayı onlar Kur'an-ı Kerim'in benzerini yazabilirlerdi. Bkz. Yeğîn, Abdullah, A. Badıllı, H. İsmail, İ. Çalım, *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lügat*, İstanbul 1990, s. 858; Şehristânî, *Tercüme-i Milel Ve Nihal*, İstanbul 1279, s. 26.

³⁵ İbnü'l-Hümâm, *el-Müsayere*, s. 135-136.

cize olduğunu savunur, Kur'an'ın edebi mucize olmasını akli mucize başlığı altında inceler. Ona göre, Kur'an-ı Kerim'in belagat yönleri ve mana özellikleri insan gücünün üzerindedir. Müellifimiz, Şia ve Mutezileden bazı kişilerin destek verdiği "sarfe" tipi mucizeye ihtimal vermez. İbnü'l-Hümâm, Hz. Muhammed'in kişilik özelliklerini de mucize kapsamında değerlendirilmektedir. Şimdi onun bu konudaki görüşlerini inceleyelim.

3.3 Hz. Muhammed'in Kişiliği İle İlgili Mucizeler

İbnü'l-Hümâm, Hz. Muhammed'in kişilik özelliklerini mucize kategorisine alarak şöyle anlatır:

Hz Muhammed o kadar yüce bir ahlâka sahiptir ki ahlâk dersi vermekle ömrünü tüketen kimselerde bile onun ahlâkı gibi bir ahlâk meydana gelmezdi. Resûlullah tahrik edici olaylar karşısında kararlı ve sakin,³⁶ en üst düzey yetkiye ulaşmasına rağmen zayıflara karşı son derece alçak gönüllüydü. O, hoşlanılmayan bir iş başa geldiğinde, o işe karşı nefsinin tutar, bir kişiyi suçu sebebiyle yargılamaya gücü yettiği halde, onu affeder, kötülüğe iyilik ve cömertlikle karşılık verirdi. Yine o, devamlı Yüce Allah'ı tefekkür eder, günde yetmiş kere, belki de daha fazla Allah'a tövbe ederdi. Bütün bu saydıklarımız onun güzel ahlâkındandır.

Her ne zaman Yüce Allah'ın aydınlatmasından bir miktar, Resûlullah'a açılınca; o, yetkinlik derecesinden daha yetkin olan dereceye yükselirdi. Hz. Muhammed'in en yetkin dereceye ulaşması Yüce Allah'a şükretmeyi gerektiren bir derecedir. Fakat Resûlullah Yüce Allah'ın bu nimeti karşısında ona yaptığı ibadet ve şükürleri az görür ve Yüce Allah'a yönelir ve şükretme eksikliğinden doğan kusurları onun affetmesini isterdi.

Resûlullah Allah'ın sanat eserlerini ve Kur'an hakikatlerini düşünür ve bu hakikatleri apaçık şekilde kalbiyle hissedip anlar, nefsinin kötü işlerden uzak tutardı. Bu yüzden de o, Allah'a hürmette saygısızlık göstermediği müddetçe asla nefsi için kin tutup intikam almaya yönelmemiştir.

Hayatıma yemin ederim ki; Resûlullah'ın ne derecede doğru olduğunu tam olarak öğrenmek için onunla yüz yüze gelen kimse, O'nun mübarek yüzünü görür görmez onun doğruluğuna ve kalbinin temizliğine kanaat getirirdi. Çünkü Resûlullah'ın mübarek çehresi onun doğruluğuna tanıklık eder. Ör: Yahudilerden Abdullah b. Selâm Hz. Muhammed'in ne derece doğru olduğunu anlamak için onun ziyaretine gider ve onu görür gör-

³⁶ Bkz. Kâdi İyâz, *eş-Şifâ*, İstanbul 1325h, I, 79-80.

mez onun doğruluğu konusunda kesin karara vardığını şöyle ifade eder:³⁷ “Resûlullah Medine’ye gelince ona bakmaya geldim, onun yüzünü açıkça görünce, yüzünün yalancı bir yüz olmadığını anladım.”³⁸ Hz. Peygamberin güzel huylarını bütün ayrıntılarıyla anlatmak için ciltler dolusu kitaplar yazılsa yine de bu kitaplar Resûlullah’ın ahlâkının tamamını içerisine alamaz. Bu kadar Yüce ahlâkla donatılmış olan Hz. Muhammed’in bilgisiz ve ahlaksız bir toplum arasında yüce ahlâk üzere yetişmesi de onun mucizesidir.

Resûlullah’ın arasında yetiştiği bu toplum arasında büyülenme yaygındı. Her kabile kendini büyük görür diğerlerini aşağı görürdü. İlim ve ahlâktan yoksun Cahiliye devri insanların mabutları da nefislerinin hazlarıydı. Resûlullah okuma yazma bilmeyen ümmî³⁹ bir kişi olmasına rağmen böyle bir ahlaksız toplum içerisinde en üstün ahlaki donanımlara sahip olması onun gerçek peygamber olduğunun kanıtıdır.⁴⁰

İbnü'l-Hümâm’ın yukarıda anlattıklarından ve verdiği örneklerden de anlaşılacağı gibi o, Hz. Muhammed’in ahlaki özelliklerinden her birini mucize kategorisinde değerlendirir.

İbnü'l-Hümâm, Kur’andaki haber konulu mucizeleri geçmişe ve geleceğe yönelik olarak ikiye ayırır. Bunlardan her birini mucize kategorisinde değerlendirir. Şimdi bu mucizeleri görelim.

3.4 Haber Konulu Mucizeler

a) Kuran’ın Geçmişe Dair Verdiği Haberler

Hz. Muhammed’e indirilen Kur’an, tarihi olaylar hakkında bilgi veriyor, bu bilgileri özel öğrenim görmüş çok az kişi biliyordu. Zaman zaman Ehl-i Kitap, Hz. Muhammed’i sınav yapmak için bu bilgilerle ilgili sorular soruyorlardı. Sorulan sorularla ilgili Kur’an ayetleri nazil oluyordu.⁴¹ Bu ayetlerden bir kısmı gelecekle ilgiliydi.

³⁷ Hz. Peygamber’in vefatından iki sene evvel Müslüman olmuştur. Bkz. İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, Ankara 1988, I, 129.

³⁸ Bkz. Tirmizî, İstanbul 1981, II, 1083, hn. 3251, el-Etimme B.1.

³⁹ Ümmî: Anasından doğduğu gibi kalmış ve tahsil görmemiş, mektep ve medrese okumamış kimse. Resûlullah’ın hiçbir beşerden tahsil görmeden, ümmiliğiyle beraber, evvel, ahir ilimlerle mücehhez olması, Hak Peygamber olduğunun en mühim delillerindedir. Bkz. Abdullah Yeğin, A. Badıllı, H. İsmail, İ. Çalım, *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lügat*, İstanbul 1990, s. 1029.

⁴⁰ İbnü'l-Hümâm, *el-Müsâyere*, s. 136-139.

⁴¹ İbnü'l-Hümâm, *el-Müsâyere fi İlmî'l-Kelâm*, s. 140. Ehl-i Kitap olan Yahudi ve Hıristiyanların sordukları sorulardan birkaç örnek istenirse: Hz. Musa, Hz. Hızır, Hz. Yusuf ve kardeşleri, Ashab-ı Kehf, Hz. Lokman ve oğlu gibi kıssalardır. Yine Ehl-i Kitap olan Yahudi ve Hıristiyanlar, Tevrat’ta, İncil’de, Zebur’da, Hz. İbrahim ve Hz. Musa’nın sahifelerinde bulunanlardan, Ehl-i Kitap âlimlerinin tasdik ettiği hususlardan sorarlardı bu soruları açıklayan Kur’an ayetleri nazil olurdu da Ehl-i Kitap âlimleri bunu yalanlamaya ve tenkide muktedir olamazlardı.

b) Kuran'ın Geleceğe Dair Verdiği Haberler

Resûlullah, gelecekte olacak olaylarla ilgili ayetleri bildirirdi de olaylar ayetlerin haber verdiği gibi gerçekleşirdi.⁴² Nitekim Rum Suresi'nde Farslıların Rumlara yenileceğine dair Yüce Allah'ın buyruğu şöyledir:

“Rumlar, (Arapların bulunduğu bölgeye) en yakın bir yerde yenilgiye uğradılar. Hâlbuki onlar, bu yenilgilerinden sonra bir kaç yıl içinde galip geleceklerdir. Eninde sonunda emir Allah'ındır. O gün, müminler de Allah'ın yardımıyla sevineceklerdir. Allah, dilediğine yardım eder. O mutlak güç sahibidir, çok esirgeyicidir.⁴³

Kısaca İbnü'l-Hümâm, Kur'an-ı Kerim'in edebî ve aklî mucize olmasını kabul ettiği gibi anlam yönünden de mucize olduğunu kabul etmektedir. Çünkü Kur'an gaybtan haber veriyor ve onun verdiği şekilde olaylar gerçekleşiyordu.

İbnü'l-Hümâm, “Hz. Muhammed'in (SAV) peygamber olduğu ispatlanınca onun duyurduğu diğer peygamberlerin de gerçek peygamber olduğu anlaşılmiş olur,”⁴⁴ diyerek diğer peygamberlerin ispatına yönelik konu açmaya gerek görmez.

⁴² Hz. Peygamber, müminlerin tıraş olmuş bir vaziyette Mekke'ye girdiklerini rüyasında görmüş, bu rüyanın gerçek olduğu, müminlerin Mekke'ye girecekleri, Kâbe'yi ziyaret edecekleri, Kureyş'ten zarar görmeyecekleri ayetle Hz. Muhammed'e bildirilmiştir. Ayette bildirilenler gerçekleşmiş, önce Hudeybiye Anlaşması (H.6, Zilkade), sonra Hayber'in Fethi (H.7, Muharrem) daha sonra da Mekke'nin Fethi (H.8, Ramazan) gerçekleşmiştir (48.Fetih/27).

Geleceğe ait haberlerin hepsi de Resûlullah'ın getirdiği Kur'anda haber verildiği gibi vuku bulmuştur. Kemal b. Ebi Şerif, *Kitabu'l-Müsâmere*, s. 212.

⁴³ Hz. Muhammed'in ilk peygamberlik yıllarında Doğu Roma ile İran birbirine sınır komşusu olup dünyanın en büyük iki devleti idiler. İran'ın başında İkinci Hüsrev, Romalıların başında Heraklius (Heraclius) bulunuyordu. Bu iki süper devletin sınırları Dicle ile Fırat kesiminde birleşiyordu. Romalıların hâkimiyet sınırı, Mısır, Süriye, Filistin. Irak ve Anadolu'yu kapsamına alıyordu. Bu iki rakip devlet M.S. 613 yılında birbirleriyle kanlı bir muharebeye girişmişler, İranlılar 26 bin Yahudi 60 binden fazla Hristiyan'ı kılıçtan geçirmişler, İran Kısrası 2.ci Hüsrev'in sarayı 30 bin maktulün kafatası ile süslenmişti. İranlılar girdikleri her yerde ateşgedeler yakıyorlar, Hristiyanlığın çıktığı yerlere ateşperestliği yayıyorlardı. Savaş neticesi İranlılar Romalıları yenmiş, Süriye, Filistin Kudüs gibi önemli yerleri ele geçirmişti. İran'ın bu zaferi durmamış, iki yıl içinde Mısır'a kadar uzanmış ve Anadolu'yu işgal ederek İstanbul önlerine kadar uzanmışlardı. Roma imparatoru İranlıların istediği, bin yük altın, bin yük gümüş, bin yük ipek, bin at, bin kadın teklifine dayalı barış teklifini kabul etmişti. Hatta İran Kısrası İkinci Hüsrev bununla da yetinmeyerek Roma imparatoru Heraklin zincire bağlı olarak gelip haç ilâhî yerine ateş ve güneşe tapmasını istiyordu. Romalıların bu yenilgisini duyan Mekke müşrikleri sevinerek, Müslümanlara şöyle hitapta bulundular: Siz ve Hristiyanlar Ehl-i Kitap'sınız, biz müşrikler ve İranlılar ümmiyiz. Bizim taifemiz sizin taifenizi yendi, biz de sizi tepeler demişlerdi. Bunun üzerine Mucize-i Muhammediye olarak yukarıdaki ayet nazil oldu: Resûlullah'ın işaret ettiği gibi Rumların galibiyeti yenilgilerinden dokuz sene sonra gerçekleşmiş bu da Bedir savaşının kazanıldığı yıla rastlamaktadır. Romalıları M.S. 616'da İranlılara yenilmiş M.S. 625 yılında İranlıları yenmiş, dolayısıyla yenilgiyle zafer arasında 9 yıl vardır. Romalıları M.S. 622'de İranlılarla ikinci kez savaşa tutuşmuşlar 625'de zafere ulaşmışlardır. Üç yıllık savaş neticesinde de kesin zafer elde etmişlerdir. Kur'an-ı Kerim'in bu haberi verirken 9 sene sonra demeyip de kapalı olarak *سنين بضع* demesinde de vakiya uygun düşmesi açısından tam bir belagat vardır. Bkz. Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, İstanbul 1979, VI, 3795-3800.

⁴⁴ İbnü'l-Hümâm, *el-Müsâyere fi İlmî'l-Kelâm*, s. 140.

Sonuç

Mâturîdî Kelâm bilgini İbnü'l-Hümâm, Yüce Allah'ın peygamber göndermesinin gerekliliğine inanır ve aklın peygamberlerin rehberliğine ihtiyaç bırakmayacağını savunan Berâhime'nin görüşlerinin yanlış olduğu yönünde deliller getirir. İnsanların akli yeteneklerinin farklı boyutlarda olduğundan din tespitinde kargaşa yaşayacaklarını, bu kargaşanın yaşanmaması için ibadetlerle ilgili ve ahiretle ilgili alanlarda peygamberlere ihtiyacın kaçınılmaz olduğunu savunan İbnü'l-Hümâm, alanında uzmanlaşmış kişilerle, tecrübeden yoksun kişilerin yapacakları işte, aynı verimin beklenemeyeceğini söyleyerek, ilahi eğitimden geçmiş peygamberlerin lüzumu üzerinde durur.

İbnü'l-Hümâm, peygamberlerin Allah'la iletişim kurup kurmama noktasında kesinliğin olamayacağı zannına kapılanların bu tür iddialarının geçersizliğini şu ifadelerle dile getirir:

Yüce Allah, peygamberlerin kalbinde kesin bilgi yaratarak veya melekler yardımıyla onları her türlü şüpheli alandan uzak tutar.

İbnü'l-Hümâm, peygamberlere imanda sayı bildirmenin zorunlu olmadığını, sadece peygamberleri kabulün yeterli olduğunu savunur. Son peygamber Hz. Muhammed'e kadar gönderilen peygamberlerin sayıları ahad rivayetlere dayalı olarak geldiğinden sayı bildirmenin sakıncalı olabileceği üzerinde durur.

İbnü'l-Hümâm, peygamberlerin temel özellikleri hakkında bilgi verir. O, peygamberlerin ahlaksız, kötürüm, topluma kötü örnek teşkil edecek yönlerinin bulunamayacağına, peygamberlik öncesi ve sonrası büyük ve küçük günah işlemeyeceklerine inanır. O, din alanında peygamberlerin hatalardan uzak tutulacaklarını, hata yaparlarsa vahiyle uyarılacaklarını savunur.

Peygamberlerde unutma veya unutturulmanın olup olmayacağı yönünde farklı kanaatlerin olmasına rağmen İbnü'l-Hümâm, kasten unutturulmanın olabileceği yönündeki görüşlere katılmaz. Hz. Peygamber'in dört rekâtlık namazı iki rekât kılmasını normal unutma olarak yorumlar. O, Hz. Peygamber'in bu tür unutmalarda nasıl bir hatırlatma yapabileceğimizin kurallarını anlattığını ifade eder.

İbnü'l-Hümâm, kadınlardan peygamber gönderilip gönderilmeyeceği konusunda kadınlardan nebi olabilir diyen Eş'arilerin görüşlerine katılmaz. O kadınlardan hem nebi, hem de resul olamayacağı kanaatindedir. Çünkü İbnü'l-Hümâm'a göre nebi ve resullerin tebliğ görevleri vardır, kadınların

durumu farklı ortamlarda tebliğ yapmaya uygun değildir. Eş'arilere göre, nebilerde tebliğ görevi olmadığı için kadınlardan nebi olabileceğine hükmedilmiştir. Dikkat edilirse, Eş'arilerle Mâturîdiler arasındaki ayırım nebi tanımından kaynaklanmaktadır.

İbnü'l-Hümâm, peygamberlerin gaybî konularda bilgi sahibi olmadıklarına ve Allah'ın izniyle mucize gösterebileceklerine inanır. O, mucizenin peygamberlik döneminde gerçekleşeceğini ve mucizede tehadînin bulunacağını kabul eder. Tehaddî mucize göstermeden önce gerçekleştirilebilecek olağan üstü durumu ilan etmek, sonunda da bu ilanı gerçekleştirmektir.

İbnü'l-Hümâm, Kur'an-ı Kerim'in edebi yönünü akli mucize olarak kabul eder ve ondaki gaybî haberlerin Hz. Muhammed'in mucizesi olduğunu savunduğu gibi cahiliye toplumu içerisinde yetişmiş ümmi olan Resûlullah'ın güzel ahlak örneklerini de birer mucize olarak değerlendirir.

KAYNAKLAR

- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdîrrahmân Abdullah b. Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî (ö. 290/903), *Müsned*, c.V, İstanbul 1982.
- Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyetü'l-Ârifin*, c.II, İstanbul 1955.
- Bâkîllânî, Muhammed b. Tayyib (ö.403/1013), *Kitabu Temhidü'l-Evail ve Talhisü'd-Delail*, thk, İmadud-din Ahmed Haydar, Beyrut, 1987.
- Bedir, Murteza, "Mütekaddimîn ve Müteahhirîn", *DİA*, c.XXXII, s.186-187, İstanbul 2006.
- Bilmen, Ömer Nasuhi, *Muvazzah İlmi Kelâm*, İstanbul 1972.
- Brockelman, GAL, Leiden 1949, c.II; *Supp.* Leiden 1938.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil (ö.256/870), *el-Câmiu's-Sahîh*, I-VIII, Mısır 1296.
- Bursalı Mehmet Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, c.I, İstanbul ts.
- Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Tarihi*, c.1, Ankara 1988.
- Cüveynî, İmamü'l-Haremeyn (ö.478/1085), *Kitabu'l-İrşâd İlâ Kavatu'l-Edilleti fi Usûli'l-İtikad*, thk. Esad Temim, Müessesetü'l-Kütübîs-Sakâfiyye, Beyrut 1985.
- Fatiş, Emrullah, *Kur'an'ın Kabul Ve Reddettiği Mesih Problemleri*, Ravza Yayıncılık ve Matbaacılık, İstanbul 2014.
- Gazzâlî, Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed (ö. 505/1111), *el-İktisad Fi'l-İtikad* (Hazırlayanlar İ. Ağâh Çubukçu, Hüseyin Atay), Ankara 1962.

- Gölcük Şerafeddin, Toprak Süleyman, *Kelâm*, Selçuk Üniversitesi Yayınları, Konya 1988.
- Heysemî, Ebü'l-Hasan Nüreddin el-Heysemî (ö.807/1405), *Mecmau'z-Zevâid ve Menbau'l-Fevâid*, c.VIII, Beyrut 1967.
- Hizmetli, Sabri, "Kemaleddin İbn Hümâm es-Sivasi'nin Kitabı'l-Müsayeresi ve İslâm Tarihindeki Yeri," henüz basılmamıştır, *Kemâleddin İbn Hümâm, Hayâtı, Eserleri ve İlmî Şahsiyeti Sempozyumu*, 25-26 Mayıs 1991-Sivas.
- Ignaz Goldziher, *Zâhirîler (Die Zâhırîten)*, Çev. Cihad Tunç, s.1, Ankara 1982.
- İbnü'l-Hümâm, Kemalüddin Muhammed b. Abdilvahid b. Abdilhamid es-Sivasi el-İskenderî (ö. 861/1457), *el-Müsayera fi İlmi'l-Kelâm*, 1.baskı, el-Mektebetü'l-Mahmudiyye et-Ticariyye, Mısır 1929.
- İzmirli İsmail Hakkı, *Yeni İlm-i Kelâm*, Hazırlayan Sabri Hizmetli, Ankara 1981.
- Kâdî 'Abdulcebbar, Ebü'l-Hasen Kâdî'l-kudât 'Abdulcebbar b. Ahmed b. 'Abdulcebbar el-Hemedânî (ö. 415/1025), *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, tahkik: Abdülkerim Osman, Mektebetü'l-Vehbe, Kahire 1965.
- Kâdî İyâz, Ebü'l-Fazl İyâz b. Mûsâ b. İyâz el-Yahsubî (ö. 544/1149), *eş-Şifâ*, c.I, İstanbul 1325h.
- Kemal b Ebî Şerif, Ebu'l-Meali Muhammed b. Muhammed(ö.906/1500), *Kitabu'l-Müsâmere*, İstanbul 1979.
- Kılavuz, Ahmet Saim, "Akaid", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c.II, İst. 1989.
- Leknevî, Ebu'l-Hasenât Muhammed Abdulhay (ö. 1304/1886), *Kitâbu'l-Fevaidi'l-Behiye fi Terâcimi Hanefiyye*, Kâhire 1324.
- Mâverdî, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed (450/1058), *A'lâmu'n-nübüvve*, tahkik: Muhammed el-Mu'tasım Billah el-Bağdâdî, Beyrut 1987.
- Mustafa Sinanoğlu, "Reddiye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. XXXIV, s.519, İstanbul 2007.
- Ömer Rıza Kehhâle (ö.1987), *Mu'cemü'l-Mü'ellifin*, c.X, Şam 1380/1961.
- Özdemir, Metin, "Mutezile'nin Nübüvvet Müdafaası", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c.X, Sayı:2, s.124, 2006 Sivas.
- Özel, Ahmet, *Hanefî Fıkıh Âlimleri*, Ankara 1990.
- Sâbunî, Nureddin, Ahmed b. Mahmûd b. Ebî Bekr es-Sâbunî el-Buhârî (ö. 580/1184), *el-Kifâye Fi'l-Hidâye*, varak 40b, Laleli Kütüphanesi, Numara: 2271.
- Sinanoğlu, Mustafa, "Reddiye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. XXXIV, s.519, İstanbul 2007.

- Suyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî eş-Şâfîî (ö. 911/1505), *Buğyetu'l-Vuât fî Tabakâti'l-Luğaviyyîn ve'n-Nuhât*, Birinci baskı, Mısır 1922.
- Şehristânî, Ebû'l-Feth Muhammed b. Abdilkerîm (ö. 548/1153), *el-Milel ve'n-nihal*, tahkik: Muhammed Seyyid el-Keylânî, c.II, s.251, Beyrut 1404 h.
- Şehristânî, Ebû'l-Feth Muhammed b. Abdilkerîm (ö. 548/1153), *Tercüme-i Milel Ve Nihal*, s.26, İst. 1279.
- Şeyhzâde Muhyiddin Mehmed Kocevî (ö. 950/1543), *Hâşiye Ala Tefsir-i Kâdî Beydâvî*, c.IV, İstanbul 1283h.
- Taftâzânî, Mes'ud b. Ömer, Sa'duddin (ö.793/1390), *Şerhu'l-Akaid (Kelâm İlmi ve İslam Akaidi)*, Trc. Süleyman Uludağ, Üçüncü baskı, İstanbul 1991.
- Taftâzânî, Mes'ud b. Ömer, Sa'duddin (ö.793/1390), *Şerhu'l-Akâid*, İstanbul 1315.
- Taşköprizâde, Ahmed b. Mustafa (ö. 968/1561), *Mevzuatu'l-Ulûm*, çev. Kemaladdin Mehmed Efendi, c.I, İstanbul 1313.
- Tirmizi, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevra (ö.279/892), *Sünenü't-Tirmizî*, I-V, İstanbul 1981.
- Topaloğlu Bekir, İlyas Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, 3.baskı, İsam yayınları, İstanbul 2013.
- Vaux, Carra De, *İslâm Ansiklopedisi*, c.II, İstanbul 1979.
- Watt, Montgomery, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri (The Formative Period of İslamic Thought)*, Çev. Ethem Ruhi Fırlalı, Ank. 1981.
- Yazıcıoğlu, Mehmet Sait, *Mâtürîdî Ve Neseî'ye Göre İnsan Hürriyeti Kavramı*, İstanbul 1992.
- Yazır, Elmalılı M. Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, c.VI, İstanbul 1979.
- Yeğin, Abdullah, A. Badıllı, H. İsmâil, İ. Çalım, *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lügat*, İstanbul 1990.
- Zebîdî, Zeynüddîn Ahmed b. Ahmed Abdillatîf (ö.893/1488), *Sahih-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarih Tercemesi*, Mütercim ve şârihi: Kamil Miras, I-XII, 8.baskı, DİBY, Ankara 1986.